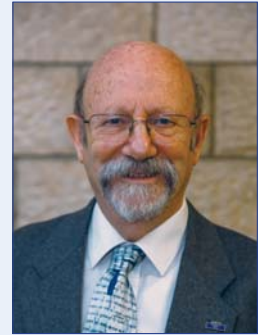

התפתחות נוסח המקרא במאות האחרונות לפסה"נ לאור מגילות מדבר יהודה

מאת פרופ' עמואל טוב

הנוגע לשאלת הנוסח הקדום מזווית ראייה אחרת. נעיין בנה"מ ובתרגומים העתיקים, מקורות שעמדו לרשותו של טורסיני, אם כי בהבנה משופרת, אך גם במקורות רבים אחרים שלא היו ידועים לטורסיני ומשמשים את המחקר במאה העשרים ואחת, בעיקר מגילות מדבר יהודה. אני נעזר רבות במקורות הללו, נוסף על נה"מ, תרגום השבעים (להלן: תה"ש) והתורה השומרנית (להלן: שומ'). מכל אלה יחדיו אני מרכיב פסיפס של מידע על נוסח המקרא במאות האחרונות שלפסה"נ ובמאות הראשונות לסה"נ. מעת לעת אני מוסיף לפסיפס הזה אבן או גורע ממנו אבנים, וזאת כשתיאור או תאוריה מוכחים כלא נכונים.

נוסח המקרא הוא קדום, אך לומדים עליו ממהדורות מודרניות המבוססות על כתבי יד מימי הביניים. כל המהדורות הללו מציגות רק את נה"מ, נוסח מקודש ומרכזי, ובדרך כלל מדויק. ברם המונח "נוסח המקרא" אינו אמור רק בנה"מ אלא גם במגילות המקראיות ממדבר יהודה ובתרגומים העתיקים. לאמתו של דבר, עד היום אין כלי הכולל את כל העדויות הללו. מהדורות ביקורתיות של נוסח המקרא כגון מהדורת מפעל המקרא והביבליה הבראיקה (Biblia Hebraica) מועילות מאוד, שכן הן מלקטות פרטים מתוך המקורות החוץ-מסורתיים, אך אינן נותנות תמונה שלמה של נוסח המקרא. ואם יאמרו,

שנת תשכ"א נשא נפתלי הרץ טורסיני הרצאה בשם "באילו דרכים ובאיזו מידה נוכל להגיע לנוסחם המקורי של כתבי המקרא" (דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך א, חוברת 1, תשכ"ד). בדברי הסיכום אמר טורסיני: "אל נוסחו המקורי ממש של התנ"ך לא נוכל להגיע, כי הִיא כֵּן כֵּן לא נוסח אחד, אלא נוסח אחרי נוסח", ובכל זאת התאמץ טורסיני לתקן מילים רבות בנוסח המסורה (להלן: נה"מ), בכתובים שנראו לו משובשים, כדי להגיע אל נוסח המקורי. בגישתו הכללית הקדים טורסיני את זמנו, שכן היום חוקרים רבים סוברים כמותו, שלא היה נוסח מקורי אחד. כנראה היה חיבור יסוד של ספר מקראי, שנוסח מחדש בכל דור, וכל שלב משלבי התפתחותו הספרותית נחשב לסמכות בעיני הבריות. כך התפתחו לדעתי, בין היתר ספרי יהושע, מלכים א וירמיה. במקרים אחרים, למשל במזמורי ספר תהילים היחידים, נראה כי ניסוחם המקורי של פרקי המקרא וספריו כמעט לא השתנה במשך הדורות. בדבר פרטים על סוגיות אלה ועל נושאים נוספים הנדונים כאן ראו ספרי "ביקורת נוסח המקרא, פרקי מבוא" (ספריית האנציקלופדיה המקראית, מהדורה שנייה, ירושלים תשע"ד, בדפוס). אין תשובות חד-משמעיות לשאלות המופשטות שהעלה טורסיני, ובדבריי אתבונן בממצא ממשי

מגילת המזמורים ממערה 11

במהדורות של נוסח המסורה, מגילות מדבר יהודה, התורה השומרנית, והתרגומים העתיקים. ראשון התרגומים העתיקים הוא תה"ש לתורה, שנעשה כנראה בשנת 285 בערך לפסה"נ. ראשוני הפפירוסים שלו מתוארכים למאה השנייה לפסה"נ. היינו רוצים לדעת איך נראה המקרא בימי קדם, שכן זאת מהותו של לימוד ספר עתיק, אך אין לנו מידע על התקופה הקודמת לאמצע המאה השלישית לפסה"נ (זאת אומרת, הממצא מקומראן).

נפנה עתה לממצא הנוגע לספרי המקרא היחידים. ניתן לחלק אותם לענפי נוסח המושווים לענפיו של עץ. הגזע הוא הגוש המרכזי של מסירת הנוסח, ואולי יש יותר מגוש מרכזי אחד. מגזע זה או מגזעים אלה הסתעפו ענפי הנוסח. כל ענף כזה מכיל קבוצת טקסטים או לפעמים רק טקסט אחד הנבדל מן האחרים הבדל

הרי לומדי המקרא באוניברסיטאות בעולם נעזרים במהדורה הביקורתית המכונה "ביבליה הבראיקה", היינו המקרא העברי, שיש לה מראית עין של שלמות, אשיב ספר זה איננו המקרא העברי, כי אם Biblia Masoretica, היינו המקרא לפי נוסח המסורה (במהדורה זאת הטקסט המוצג לעיני הקורא הוא נה"מ, וכל עדי הנוסח האחרים [מונח טכני המציין את נציגי הנוסח] מובאים בהערות, ורק במקומות שבהם הם סוטים מנה"מ). החפץ להיפתח למכלול הגדול של נוסחי המקרא הקדומים יעיין נא בכל הטקסטים בשלמותם ובטורים מקבילים, אם רק אפשר. כך יהיו בידינו כלים רבים יותר לחקירת המקרא.

זאת אכן מטרתנו – לימוד המקרא מתוך מכלול המקורות הקדומים של נוסח המקרא. כעת מקורותיו של נוסח המקרא מפוזרים בספרי עזר רבים,

(המוכר מן הספרות הרבנית), הנבדלים הבדל רב מן המגילות העבריות האחרות מבחינת הכתיב. מסורת נוסח אחידה למדי משתקפת בספרים אלה: שופטים, איוב, מגילת רות, קהלת ואיכה, ואולי אף ישעיה, שבהם עדי הנוסח העיקריים קרובים מאוד זה לזה: נה"מ, תה"ש ופרגמנטים מקומראן. מצב זה מעיד שבתקופה שלגביה יש לנו תיעוד כנראה לא הוכנסו שינויים רבים בתוכן הספרים הללו. אין להוציא מכלל אפשרות שבמאות קודמות ספרי מקרא אלה נפוצו בגרסאות שונות, אך אפשרות זאת נראית סבירה פחות, שכן קרוב אל הדעת שקורטוב מתוך שוני זה היה מחלחל לתקופות המאוחרות יותר. ייתכן אפוא שבספרים אלה המסורת שימרה נוסח שאפשר לקרוא לו הנוסח המקורי, גם אם לא נוכל לדייק בכגון אלה.

בספרים אחרים הממצא הטקסטואלי התפצל לשניים-שלושה ענפים, או קצת יותר, בשל שינויים שהכניסו בנוסח גורמים שונים. במידה רבה מספרם של ענפי הנוסח הידועים מקרי בגלל התייחסות במסירה הטקסטואלית וגורם המקריות בהשתמרות המגילות העתיקות. בדרך כלל ענפי נוסח אלה נבדלים זה מזה הבדלים גדולים יחסית, אולם גם הבדלים קטנים, אך שיטתיים. כשענפי הנוסח מתפצלים לשני ראשים, בדרך כלל מדובר בנה"מ לעומת המקור העברי המשוער של תה"ש. למשל, בספר מלכים הייתה פעילות פרשנית וטקסטואלית ענפה הנוגעת למסגרת הכרונולוגית של הספר כולו ולתוכנו של ספר מלכים א. לדעתי התרגום היווני של ספר זה נעשה מתוך מגילה עברית ששכתבה נוסח הדומה לנה"מ. למשל, תה"ש מתאר את המלך שלמה תיאור חיובי מזה שמתארו נה"מ, והוא מפליג בשבח חכמתו. בספר ירמיה הטענה בדבר קיום שני ענפי הנוסח נתמכת במגילות שונות מקומראן (נה"מ נתמך במגילות 4QJer^{a,c}, ותה"ש – במגילות 4QJer^{b,d}).

ספרי מקרא אחרים המתפצלים לשני ענפי נוסח הם יחזקאל, משלי, אסתר, דניאל, עזרא ונחמיה ודברי הימים – בכולם נה"מ לעומת תה"ש. בשיר השירים המגילות 4QCant^{a-b} נבדלות הבדל ניכר מן המסורת

◀ ניכר. תיעוד המאות האחרונות לפסה"נ מעלה שלושה סוגי שוני בין ספרי המקרא היחידים באשר לענפי הנוסח: (1) כמות העותקים שנשתמרו מכל ספר וספר במדבר יהודה; (2) מספר ענפי הנוסח הנבדלים זה מזה מבחינת תוכנם; (3) טיבם של הבדלי התוכן שבין ענפי הנוסח.

(1) בספרי מקרא אחדים התברכנו בעותקים קדומים רבים, במיוחד בתורה, בישיעה ובספר תהילים, אבל ברוב הספרים מספר העותקים מצומצם מאוד. הבדלים כמותיים אלה בוודאי משקפים מידה שונה של התעניינות בספרים ושל השימוש בהם; (2) כמו כן בספרים אחדים מספר ענפי הנוסח גדול מבספרים אחרים, והם נבדלים זה מזה בפרטים גדולים כקטנים. מטרתנו היא לעמוד על רקעם של הבדלים מסוג זה; (3) על יסוד הבדלי התוכן שבין ענפי הנוסח אפשר להבחין עתה בהבדלי דגמים של הפצת הנוסח בארץ ישראל בין ספרי המקרא בקבוצות של טקסטים.

כמובן, הדעות חלוקות בהבנת הממצא, אך רוב חוקרי המקרא אינם חושבים כלל במונחים של ענפי נוסח, שכן בפירושיהם הם מתמקדים בעיקר בנה"מ, דהיינו הטקסט המוחזק בידי כולנו כענף המרכזי של נוסח המקרא. אמת, נה"מ הוא הענף המוכר ביותר של נוסח המקרא, אבל מלבדו ידועים לנו ענפים רבים, הנבדלים ממנו בפרטים רבים.

להלן אציג מיון של היחסים בין עדי הנוסח של ספרי המקרא השונים. מטרת המיון היא לשפר את הבנת היחסים בין הטקסטים ולעמוד על יחסם לצורות נוסח קודמות. מיון זה הוא סובייקטיבי, משום שלפעמים אפשר להציג את הנתונים באופנים שונים. במרכז עומדים ההבדלים מן הסוג השני והשלישי, כלומר מספר ענפי הנוסח בספרי המקרא וטיבם ולא ההבדלים בכמות העותקים שנמצאו במדבר יהודה (1).

המיון יציג דגמים שונים של הפצת הנוסח, החל במסורת נוסח אחידה ועד להתפצלותה לענפים שונים. המיון נוגע להבדלי תוכן ולא לכתיב ולשון. משום כך אין אנו מזכירים כענפים נפרדים את מגילת ישעיהו או השלמה ולא את ספר התורה מבית הכנסת של סַנְרוֹס

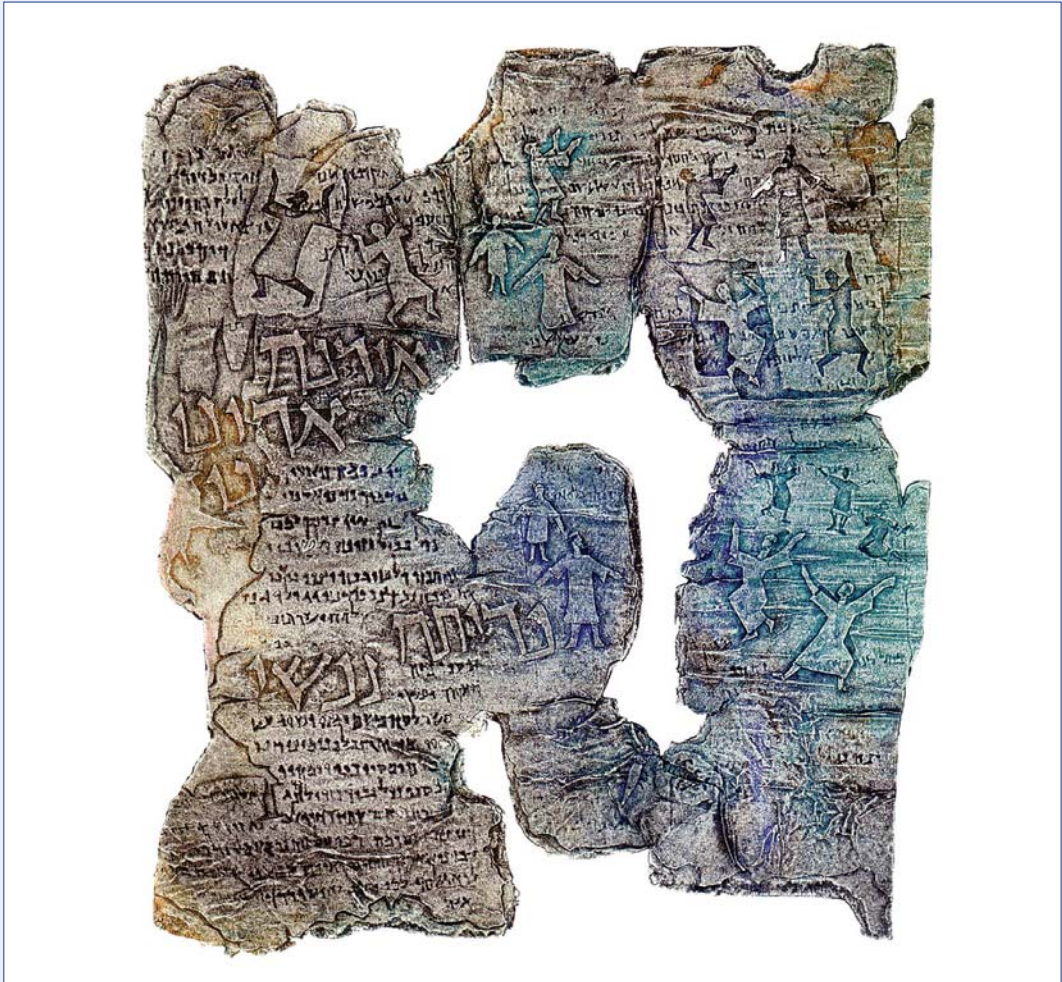
האחרים במדבר יהודה (62.5%). ספרי בראשית ודברים היו פופולריים במיוחד לא רק לעומת החומשים האחרים אלא גם לעומת יתר ספרי המקרא, בדומה לישעיה ולתהילים. הפופולריות של התורה ניכרת גם במספר הגדול של תרגומיה הארמיים: תרגום אונקלוס, התרגום המיוחס ליונתן, תרגום הקטעים והתרגום הכלול בכתב יד נאופיטי. בספרי נ"ך ידוע רק תרגום אחד, להוציא את שני התרגומים לאיוב ולמגילת אסתר; (2) מספר – מספר ענפי הנוסח בתורה (כחמישה-עשר) עולה בהרבה על זה שבספרי נ"ך. מספר זה מעיד על פעילות רבה בהכנסת שינויי תוכן בספרי התורה, ובהם שכתובי פרשיות שלמות, על אף קדושתה המיוחדת של התורה, וכנראה דווקא משום כך; (3) טיב – רק בתורה אפשר לזהות אפיונים טקסטואליים בכתבי היד, דהיינו הרמוניזציות (התאמות להקשרים אחרים) וגרסאות המסירות קשיים מן הטקסט והמשקפות גישה חופשית אל נוסח המקרא.

המשתפת לנה"מ ולתה"ש. ספרי יהושע ושמואל סבוכים קצת יותר מבחינת התפתחותם הטקסטואלית. יהושע מיוצג על ידי שלושה ענפים – נה"מ, תה"ש ומגילת 4QJosh^a – ולשמואל אפשר שיש יותר משלושה ענפים – נה"מ, תה"ש ומגילת 4QSam^a, ואולי גם 4QSam^b ו-4QSam^c. בכל הספרים הללו התרגומים הארמיים, הפשיטתא הסורית והוולגטה הלטינית עוקבים אחר נה"מ כקבוצה אחת שבתוכה ניכרים הבדלים קטנים בלבד. התורה שונה מכל הספרים שנזכרו עד כה – היא מיוצגת על ידי מספר ענפי הנוסח הגדול ביותר – ובה נתמקד. בתיאור התפתחות נוסח המקרא יש לחמשת חומשי התורה מקום מיוחד, ואולם החוקרים לא היו ערים לייחוד זה, המתבטא בתכונות אלה:

(1) כמות – מספר העותקים של ספרי התורה שנמצאו במערות קומראן (43.5%) גדול פי שניים ממקומם היחסי בין ספרי המקרא (22.5%), ופי שלושה באתרים

ליקה טוב: דרך הנחש במדבר יהודה (מגילת 11Q11)

ליקה טוב: אחת ממגילות הוודיות ממערה 4 בקומראן

כתיב חסר זה, שהוא קרוב יותר לסוג הכתיבה במאות הקדומות, מעיד על גישה שמרנית בהעתקה; (2–4) הענף של "קבוצת התורה השומרנית" נשתמר בשלושה מקורות: מגילות קומראן, הדומות לשומ' והמכונות טרום-שומרניות, מגילת 4QNum^b והשומ', הידועה מתוך מקורות מימי הביניים. הנוסח השומרני נגזר מתוך נה"מ או מנוסח דומה לו, והוא נבדל ממנו הבדלים טקסטואליים וספרותיים. בצורתו הנוכחית הנוסח השומרני הוא כיתתי, אך אם נסיר ממנו את קליפתו הכיתתית הדקה נגלה נוסח קדום שדומי נתגלו בקומראן. ענף נוסח זה מתאים כתוב

◀ נפנה עכשיו לענפי הנוסח הרבים של התורה. הודות לתגליות מדבר יהודה מוכרים לנו עתה ענפי נוסח רבים בתורה – מהם קבוצות של טקסטים ומהם טקסטים יחידים: (1) נה"מ (מוטב לדבר על נוסחים "קדם-מסורתיים", שכן הם אינם מנוקדים): כל המגילות שנמצאו בכל אתרי יהודה מלבד קומראן מגלות זהות כמעט מוחלטת לנה"מ כפי שהוא מוכר לנו מכתבי יד מימי הביניים; לידן אנו מוצאים בקומראן מגילות מקראיות רבות הקרובות מאוד לנה"מ. ראוי לציין שהכתיב שבספרי התורה ובספר מלכים בנה"מ הוא החסר ביותר מבין כ"ד הספרים.

הבולטת שבתכונותיו הטקסטואליות של המקור העברי של תה"ש; (6-10) חמש מגילות פרשניות של התורה שנתפרסמו בשם מטעה של מגילות לא מקראיות - 4QRevised - המשקפות גישה חופשית מאוד לנוסח המקרא. יש בהן נוסח מקראי רצוף, שארוגים בו דברי פרשנות, מהם קצרים ומהם ארוכים, כגון שירת מרים המורחבת, שאין דומה לה במקורות האחרים; (11-14) ארבעה טקסטים שאינם קרובים

אחד למשנהו ומסיר קשיים מן הטקסט. עורכו של נוסח זה הכפיל פסוקים וקטעים מתוך דאגה לשלמות תאולוגית, ובדרך כלל לא שינה קטעים ולא השמיט קטעים: (5) המקור העברי המשוחזר של תה"ש משקף אף הוא גישה חופשית לנוסח התורה. במחקריי האחרונים מצאתי שנוסח זה משקף את המספר הגדול ביותר של הרמוניזציות קטנות יחסית מכל עדי הנוסח, אף יותר מן הנוסח השומרוני, שנחשב עד כה למקור ההרמוניסטי ביותר. תכונה זו היא

ליקה טוב: מגילת תרי עשר היוונית מנחל חבר

ומכל מקום הרבה יותר מענפי הנוסח בספרי נ"ך (1-3 ענפים). מכל זה מתברר שקדושת התורה המיוחדת, שהייתה מקובלת על הכול, לא מנעה את התפתחותה הפרשנית-ספרותית והטקסטואלית הענפה. אולי היה צפוי בעינינו שקדושת התורה דווקא תביא לגישה שמרנית שלא תאפשר הכנסת שינויים בטקסט, ולא היא. גישה כזאת משתקפת במאמר בבבלי, קידושין ל ע"א: "לפיכך נקראו ראשונים סופרים שהיו סופרים כל האותיות שבתורה". ברם דברים אלה נאמרו זמן רב אחרי תקופת קומראן, והם נוגעים אך ורק לנה"מ. מכאן עולה בכל חריפותה השאלה מדוע התרבו ענפי הנוסח דווקא בתורה. הנחתי היא שהפופולריות של

◀ אף לאחד מן הטקסטים שנזכרו לעיל; (15-18) בהקשר זה ראוי להזכיר ארבעה טקסטים שאינם מקראיים במובן הרגיל של המילה. אלה הם טקסטים ליטורגיים, ששניים מתוכם נושאים שמות מקראיים (4QDeut^{k1}; 4QDeut^j). טקסטים אלה משקפים גישה חופשית מאוד והרמוניסטית: מדובר בשתי קבוצות תפילין ומזוזות ממדבר יהודה, בפירוס נש של עשרת הדיברות ממצרים ושתי מגילות "מקראיות" המכילות אותן פרשיות כמו התפילין (4QDeut^{k1}); 4QDeut^j).

קשה לדייק במניין ענפי הנוסח הכולל של התורה, אבל אין ספק שהם רבים מאוד, כנראה כחמישה-עשר,

ליקה טוב: מטמורפוזת, המעבר מפרגמנט לפרפר

לאפיון הטקסטים. הרמוניזציות אלה מופיעות בתורה יותר מבספרי נ"ך לא משום שאין בהם הזדמנויות להתאמות, אלא משום שהעורכים-סופרים של התורה ביקשו ליצור נוסח מושלם של הספר החשוב מכולם. בראש אילן ההתפתחות של נוסח המקרא עומדים הנוסחים שאין ניכרות בהם תכונות טקסטואליות משניות: נה"מ (1) וארבע מגילות (14-17) שאינן קשורות לשום ענף אחר. כל הטקסטים האחרים הסתעפו מנה"מ או מטקסט דומה.

(2-5) – הראשונים שהסתעפו מנה"מ הם קבוצת השומ' והמקור העברי של תה"ש. בין שני ענפים אלה יש קרבה מסוימת: הם חולקים הרמוניזציות לא מעטות ומעבדים את רשימות היחס בבראשית ה' ו'יא באותה רוח. מכאן הסברה שבשלב קודם שני מקורות אלה ינקו ממקור משותף שנפרד מנה"מ; מאוחר יותר הסתעפו העותקים הפרשניים של התורה המשוכתבת (6-10) מתוך נה"מ והענף הטרומ-שומרוני; גם הטקסטים הליטורגיים (11-13) הסתעפו מנה"מ. לסיכום, הרכבת אילן היוחסין של עדי הנוסח מאפשרת את המחשת יחסי הגומלין בין עדי הנוסח של התורה כבסיס לתיאור התהוותם. מספר ענפי הנוסח של התורה גדול בהרבה מזה של ספרי נ"ך, ואין מודגש כאן שהדבר הוא על אף קדושתה המיוחדת של התורה, אלא מודגשת הפופולריות שלה, הנובעת מקדושתה.

חשוב לזכור שהכלל של אפיון הטקסטים בשלמותם אינו חל על הערכת כל הגרסאות הכלולות בהם. כל אחד מן המקורות – גם ענפי הנוסח שתוארו כמשניים בהשוואה לנה"מ – עשוי לכלול גרסאות מקוריות. אם נעמיד זה ליד זה את הטקסטים השונים בטורים מקבילים, נוכל להבין ביתר בהירות את היחסים ביניהם. כל אלה יחדיו מרכיבים את הפסיפס של נוסח התורה במאות האחרונות שלפסה"נ ובמאות הראשונות לסה"נ. ברם יש לזכור שמדובר אך ורק בתורה, ובספרי נ"ך יחסי הכוחות הם שונים. ועוד יש לזכור, את הכלל הפילוסופי היווני העתיק: ■ $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha \rho\acute{\epsilon}\iota$ (הכול נזיל).

התורה, שנבעה מקדושתה, היא היא שגרמה לריבוי ענפי הנוסח דווקא בה ולא בספרי נ"ך. הכנסת השינויים בכל העתקה חדשה של החומשים, לפעמים תוך יצירת ענף נוסח חדש, הייתה מקובלת בימי קדם, ומתברר שהיא לא פסחה על התורה. עלינו לשאול עוד מה היה מעמדם של טקסטים רבים אלה בעיני הבריות. לדעתי, כל ענפי הנוסח שנוצרו בדרך כזאת זכו למעמד סמכותי של ספר מקראי, לבד מהמגילות ששימשו לצורכי תפילה (מגילות ליטורגיות). מבין עדי הנוסח המוכרים רק נה"מ ומעט מגילות נוספות לא אפשרו הכנסת דברי פרשנות, לפחות אחרי אמצע המאה השלישית לפסה"נ – אין אנו מכירים מקורות מלפני תקופה זאת. ראוי לתת את הדעת על מספר העותקים הגדול של ספרי ישעיה ותהילים, המעיד על פופולריות גם של הספרים הללו ועל שימוש רב בהם, אבל הוא לא גרם לריבוי ענפי נוסח. משמע, סופריהם לא נטלו לעצמם חופש בהוספת דברי פרשנות ובשכתוב התוכן כמו בתורה, ומצב זה משקף את סוגם הספרותי השונה: הסופרים כנראה לא רצו לגעת בנבואותיו של ישעיהו ובשירת המזמורים כפי שעשו בסיפורי התורה.

הפופולריות של התורה גרמה גם לצמיחתה של ספרות חדשה, "שכתובי התורה", הן בסיפור הן בחוק: ספר יובלים, חנוך, מגילת המקדש, האפוקריפון של משה ועוד הרבה חיבורים מקומראן. חיבורים אלה התבססו על נוסחן של המגילות הטרומ-שומרוניות ושל המקור העברי המשוער של תה"ש, מקורות בעלי גישה חופשית לנוסח, ולא על נה"מ השמרני, והם יצרו דגמי נוסח נוספים על עדי הנוסח הישירים.

תיאור תכונותיהם של ענפי נוסח התורה מאפשר הבנה טובה יותר של יחסי הגומלין ביניהם, והוא מוביל להרכבת אילן יוחסין (סְטָמָה) המתאר תיאור גרפי את היחסים שבין ענפי הנוסח. הרי בסופו של דבר שומה עלינו לשער השערות על היחס שבין המקורות הללו כהנחיה ללימוד התורה. שלא כצפוי, נוכחותם או היעדרם של הרמוניזציות ומאפיינים אחרים של גישה חופשית הפכו לאבן בוחן חשובה